УДК 372(477)(09)+930.2(477) ***Кудла М. В.***

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Окреслено історіографію та джерельну базу дослідження проблеми розвитку початкової школи на території українських земель, які перебували в складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття. На основі проведеного аналізу історіографію проблеми хронологічно розділено на дореволюційний, радянський та сучасний періоди. З'ясовано, що джерельна база дослідження включає законодавчі акти, матеріали офіційного діловодства, матеріали загальноросійської і місцевої статистики, матеріали періодичного друку, монографічну літературу, матеріали довідкового характеру та архівні джерела. У статті досліджено процеси становлення та розвитку початкової освіти з 1861 до 1917 року, дається загальна характеристика народних шкіл, підпорядкованих різним відомствам. Дослідження показало взаємозв'язок між підвищенням престижу освіти і зростанням кількості шкіл. Автор дійшов висновку, що народні школи були основними початковими закладами освіти у другій половині XIX – початку XX ст.

Ключові слова: народний учитель, земські, міністерські, церковнопарафіяльні, міські, громадські школи, школи грамотності.

На сучасному етапі реформування системи освіти України актуалізується проблема підвищення ефективності загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема їх початкової ланки. Водночас зауважимо, що проблема участі держави в реалізації функції контролю є однією із найбільш актуальних як з теоретичного, так і практичного аспектів. Відомо, що розгляд будь-якого дискусійного питання буде максимально ефективним лише за умови звернення до його витоків. У цьому зв'язку, особливої актуальності набуває вивчення

історіографії та джерельної бази становлення та розвитку початкових шкіл в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.

Діяльність початкових навчальних закладів у працях дореволюційних, радянських і сучасних дослідників висвітлена фрагментарно, як правило, вона розглядалась у контексті вивчення інших проблем історії освіти.

Упродовж останніх років дослідження проблеми становлення та розвитку початкових шкіл знайшло відображення в узагальнюючих публікаціях сучасних вітчизняних [15; 36] та зарубіжних учених [6; 14; 19; 26; 31; 44].

Мета статті – здійснити аналітичний огляд історіографії та окреслити джерельну базу дослідження проблеми розвитку початкової школи на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття.

За ступенем накопичення матеріалу, його аналізом, переосмисленням історії розвитку народної освіти історіографію досліджуваної проблеми можна розділити хронологічно на три періоди: 1) дореволюційний: 1861 – 1917 рр.; 2) радянський: 1917 – 1991 рр.; 3) сучасний: 1991 – 2015 рр.

У дореволюційний період праці, присвячені вивченню та осмисленню процесу розвитку початкової освіти у загальноімперському масштабі, спрямовувалися на аналіз та узагальнення досвіду роботи народних шкіл, визначенню їх місця у загальній системі освіти на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття. У цьому аспекті показовими є праці М. Бунакова [7], П. Каптерева [23-25], Е. Левассера [35], М. Чехова [37], Л. Толстого [49], С. Рождественського [46] та ін.

Особливу зацікавленість викликають праці сучасників становлення та розвитку народної школи. До них можна віднести брошури та монографії М. Корфа [32], М. Пирогова [43], Н. Сперанського [48], В. Фармаковського [50], Є. Шмідт [52] у яких на основі аналізу значної кількості фактичного матеріалу подається структура початкових навчальних закладів, система їх управління, організація навчального процесу тощо.

Проаналізуємо більш детально публікації сучасників розвитку початкової школи у другій половині XIX – на початку XX століття. Зазначимо, що у них автори досліджували не тільки історію виникнення системи державної освіти, але й робили спроби аналізу результатів її існування. Так, М. Володимирський-Буданов розглядав цілі, поставлені державою у розвитку народної освіти, та способи їх реалізації. На його думку, освіта не може бути державною повинністю, а її станово-професійний характер визначається тим, що професія є суттєвою ознакою поняття «стан» [9, с. 5]. Педагогічний діяч 60 – 70 років XIX століття Н. Вессель проаналізував стан шкіл та їх відповідність вимогам часу. Його нариси відрізняють науковий підхід, ґрунтовне вивчення західноєвропейського досвіду в розвитку системи освіти [8]. У 80-х роках XIX століття вийшла книга В. Жука, у якій дослідник розглядає розвиток освітньої системи з точки зору впливу її на здоров'я підростаючого покоління, виявляє типові хвороби, які набувають учні за роки навчання. Ми можемо констатувати, що ідеї, висловлені дослідником, актуальні й сьогодні [17]. Варто зауважити, що наприкінці XIX – початку XX століття однією із перспектив реорганізації освіти стала ідея залучення громадської ініціативи, удосконалення педагогічної підготовки вчителів [20; 21].

Таким чином, в історіографії дореволюційного періоду надається основна увага питанням організації роботи початкових шкіл, програмно-методичному забезпеченню навчального процесу. Окремі праці присвячувалися загальному аналізу участі уряду, земства, церкви у розвитку народної освіти, її фінансовому та матеріальному забезпеченню.

За радянських часів розпочався новий етап вивчення історії дореволюційної початкової школи. У 20-30 роки з'являються наукові праці описового та мемуарного характеру, які мали на меті підкреслити переваги радянської школи над тією, що існувала до 1917 року. Аналіз основних етапів і тенденцій розвитку дореволюційної народної школи знаходимо в роботах С. Каменєва [22] та Є. Мединського. У цей період друкуються праці, у яких

досліджуються проблеми регіональної дореволюційної початкової освіти (А. Готалов-Готліб [12]).

Учені радянського періоду в дослідженні історії народної освіти в Російській імперії виходили з позицій класового підходу і марксистсько-ленінської ідеології. Так, наприклад, Н. Константинов та В. Струмінський детально висвітлювали реформи середини XIX ст. та їх вплив на початкову освіту, акцентували увагу на історії розвитку початкової школи та педагогічної думки до 1917 року [29; 30].

У 70-ті роки XX століття з'являється цілий ряд фундаментальних праць з історії дореволюційної освіти в Російській імперії. Опис становлення та розвитку освіти починається з початку XVIII століття, коли «основна увага зверталася на організацію російських державних світських шкіл, в яких би готувалися всі потрібні державі фахівці» [40, с. 21]. Зауважимо, що численні публікації того періоду хоча й ґрунтувалися на класовому підході, однак містили багато узагальнень, що відображали розвиток початкової та середньої школи [10; 13; 16; 39; 45].

Детального розгляду заслуговує монографія Ф. Паначина, у якій простежується історія виникнення та розвитку педагогічної освіти в Російській імперії. Особливої уваги надано з'їздам вчителів, які збуджували «в них енергію, наснагу і вчительську творчість, тобто ті живі сили, без яких неможливо задовільне виконання навчально-виховної справи» [42, с. 112].

Наприкінці 80-х років XX століття з'явилися «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР з найдавніших часів до кінця XVII століття» під редакцією Е. Дніпрова, які дали змогу відтворити цілісну картину розвитку освіти в Російській імперії [41]. Упродовж 1985–1990 рр. з друку вийшли антології педагогічної думки, у яких представлені матеріали щодо розвитку державної системи народної освіти в Російській імперії, опубліковано тексти першоджерел та ін. [3-5]. Так, у збірнику розглядається провідна роль земств у розвитку системи освіти: «Оновленню роботи початкових шкіл сприяли передові земства. Вони видавали наочні посібники та книги для народного

читання, засновували шкільні та позашкільні бібліотеки, шкільні музеї, влаштовували курси для вчителів» [5, с. 17].

Таким чином, вивчення історіографії з проблеми народної освіти в Російській імперії в радянський період, слід зазначити, що починаючи з 1970-х рр. з друку почала виходити значна кількість праць, у яких через призму діяльності видатних педагогів XIX – початку XX ст. розглядалися організаційно-педагогічні процеси, що відбувалися у дореволюційній школі, проблеми початкової освіти, перспективи її розвитку. Праці радянських науковців спрямовувалися на вивчення історичного минулого народної школи. Учені досліджували, вивчали та аналізували дії уряду відносно освіти, систему роботи початкових шкіл, динаміку зростання учнівського контингенту, розвиток передової педагогічної думки, матеріальний стан закладів освіти, досвід роботи початкових шкіл. У працях відзначався позитивний вклад видатних педагогів, діячів земства та держави у розвиток народної освіти.

У сучасний період істориками, педагогами опубліковано ряд праць щодо розвитку дореволюційної початкової освіти. Про це свідчать сучасні дисертаційні дослідження Т. Довженко, О. Драч, І. Захарової, Н. Коляди, Л. Корж, Т. Кравченко, І. Петренко, О. Тригуба, Л. Рябовол, О. Федорчук, І. Шумілової та ін.

Слід зазначити, що стан початкової народної освіти досліджують також російські учені. Серед сучасних дослідників доцільно виділити напрацювання А. Джуринського, який проаналізував документи царського уряду в галузі освіти, окремі типи початкових шкіл, навів приклади роботи народних училищ [14]. Численні історико-педагогічні матеріали вміщені в узагальнюючих посібниках з історії педагогіки, педагогічної думки та освіти, зокрема, Б. Бім-Бада [6], З. Васильєвої [19], Т. Кісельової [26], А. Піскунова [44], Г. Корнетова [31], у яких простежується історія розвитку народної освіти в дореволюційні часи, рекомендується методика вивчення історії освіти у XIX – на початку XX ст. Доцільно відзначити також напрацювання В. Абрамова [1], В. Змієва

[18], Д. Латишіної [33; 34], Т. Філоненко [51] щодо розвитку народної освіти, ролі земств.

У сучасних узагальнюючих працях І. Добрянського та В. Постолатій [15], М. Левківського, О. Дубасенюк [36] та інших розглядаються проблеми народної освіти в контексті економічних, соціально-культурних, політичних проблем українського народу. Автори з національно-культурних позицій аналізують питання освіти у досліджуваний нами період.

За видовою ознакою усю джерельну базу дослідження проблеми розвитку початкової школи на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття, можна поділити на такі групи:

1. Законодавчі (нормативні) акти, опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії та окремими томами, царські укази.

2. Діловодна документація: центральних урядових установ: царські укази, циркуляри Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ, державного майна, розпорядження Святішого Синоду; місцевих органів влади: циркуляри і розпорядження попечителів навчальних округів, губернаторів; органів місцевого самоврядування та освітніх установ: протоколи засідань губернського і повітових земств, губернської і повітових училищних рад, протоколи вчительських з'їздів, педагогічних рад, листування з різних питань; звітна документація: щорічні звіти губернаторів, директорів та інспекторів народних училищ, керівників повітових земств, завідуючих школами різних типів, звіти, заяви, особисті справи вчителів.

Зазначені документи дозволяють отримати точну й достовірну інформацію про організацію та шляхи розвитку початкової освіти, загальнополітичні процеси у країні, що кардинально впливали на становлення освіти, а також дають уявлення про напрями розвитку початкової освіти та є відображенням державної політики в галузі народної освіти.

3. Матеріали загальноросійської і місцевої статистики: статистичні відомості губернського і повітових земств, училищних рад, керівництва

навчальними округами. Статистичні матеріали дають найбільш повну і корисну інформацію про стан народної освіти на українських землях, які перебували у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття. Завдячуючи статистичним відомостям став можливий цифровий аналіз чисельності шкіл, кількісного, якісного та соціального складу вчителів і учнів, наявності та стану матеріальної бази, фінансування, забезпечення навчальною літературою, посібниками народних шкіл.

4. Періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст.: «Журнал Министерства народного просвещения», «Циркуляр по Киевскому учебному округу», «Циркуляр по Харьковскому учебному округу», «Циркуляр Одесского учебного округа», «Педагогический вестник», «Русская старина», «Киевская старина», «Педагогическая мысль», «Учитель», «Образование», «Русская школа», «Южный край» та ін.

5. Монографічна література та матеріали довідкового характеру: до цієї групи джерел відносяться календарі, адрес-календарі, пам'ятні книжки, довідкові книги, путівники, у яких розміщувалася інформація про школи всіх типів різного відомчого підпорядкування.

6. Архівні джерела.

На основі аналізу історіографічних джерел досліджено проблему розвитку початкової школи на території українських земель, які перебували у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століття, у працях дореволюційних, радянських і сучасних дослідників.

Доведено, що джерельна база дослідження є надзвичайно широкою й охоплює значну кількість видів історичних писемних джерел, незалежно від місця їхнього зберігання, тиражованості, вивчення. На основі проведеного дослідження з'ясовано, що вона включає архівні справи та опубліковані письмові джерела, серед яких нами виділено: законодавчі акти; матеріали офіційного діловодства; матеріали загальноросійської і місцевої статистики; матеріали періодичного друку; монографічну літературу та матеріали довідкового характеру та архівні джерела.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в дослідженні історико-педагогічних засад проблеми управління початковою школою у першій третині XX століття.

Література

1. Абрамов В. Ф. Земство, народное образование и просвещение / В. Ф. Абрамов // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 18.
2. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.) / И. Алешинцев. – СПб. : О. Богданова, 1919. – 346 с.
3. Антология педагогической мысли в России первой половины XIX века (до реформы 60-х гг.) / сост. П. А. Лебедев. – М. : Педагогика, 1987. – 558 с.
4. Антология педагогической мысли России XVIII века. – М. : Педагогика, 1985. – 479 с.
5. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века / сост. П. А. Лебедев; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1990. – 603 с.
6. Бим-Бад Б. М. Очерки по истории и теории педагогики / Б. М. Бим-Бад. – М. : УРАО, 2003. – 141 с.
7. Бунаков Н. Ф. Моя жизнь, в связи с общерусской жизнью, премущественно провинциальной. 1837-1905. – СПб : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1909. – Ч. 4. – 364 с.
8. Вессель Н. Х. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России / Н. Х. Вессель; сост. В. Я. Струминский. – М. : Учпедгиз, 1959. – 320 с.
9. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России с XVII до учреждения министерства / М. Владимирский-Буданов. – СПб., 1874. – 330 с.
10. Ганелин Ш. И. История педагогики и современность / Ш. И. Ганелин. – Л. : Мысль, 1970. – 349 с.

11. Горбунов П. Классические гимназии и прогимназии / П. Горбунов. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К., 1887. – 130 с.

12. Готалов-Готлиб А. Г. Материалы для истории народного образования в Одессе. (Исторический очерк.) – Ч. 1 (1801-1870). – Одесса, 1940. – 153 арк. (Рукопис).

13. Гриценко М. С. Історія педагогіки / за ред. М. С. Гриценка. – К. : Вища школа, 1973. – 447 с.

14. Джуринский А. Н. История образования и педагогической мысли / А. Н. Джуринский. – М. : Владос-ПРЕСС, 2003. – 350 с.

15. Добрянський І. Громадська приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початку XX ст.) / І. Добрянський, В. Постолатій. – Кіровоград : Факір, 1998. – 179 с.

16. Егоров С. Ф. Теоретические проблемы содержания школьного образования в педагогике России конца XIX – начала XX века / С. Ф. Егоров. – М. : Просвещение, 1978. – 102 с.

17. Жук В. Н. Вопросы школы. Недостатки современной системы образования и необходимые реформы школы / В. Н. Жук. – СПб. : Детские чтения, 1882. – 82 с.

18. Змеев В. А. История зарождения и формирования образовательной системы России / В. А. Змеев // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 34. – С. 203-220.

19. История образования и педагогической мысли за рубежом и в России / науч. ред. З. Н. Васильева. – М. : Академия, 2001. – 245 с.

20. К вопросу о подготовке преподавателей средних школ. – М. : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. – 44 с.

21. Капнист П. А. К вопросу о реорганизации среднего образования / П. А. Капнист. – СПб. : Т-во Худож. печ., 1901. – 107 с.

22. Каменев С. А. Церковь и просвещение в России / С. А. Каменев. – М. : Безбожник, 1929. – 162 с.

23. Каптерев П. Ф. Педагогический процесс / П. Ф. Каптерев. – СПб. : Типо-литогр. Б. М. Вольфа, 1905. – 138 с.

24. Каптерев П. Ф. Современные педагогические течения / П. Ф. Каптерев, А. Ф. Музыченко. – М. : В. Антик и К., 1913. – 219 с.

25. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – Пг., 1915. – 699 с.

26. Киселева Т. Г. Народное образование и просвещение в России : реальность и мифы / Т. Г. Киселева. – М. : МГУКИ, 2002. – 145 с.

27. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали) / А. Конощенко. – К., 1908. – 84 с.

28. Константинов Н. А. История педагогики / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. – М. : Просвещение, 1982. – 447 с.

29. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – М. : Учпедгиз, 1953. – 272 с.

30. Константинов Н. Очерки по истории средней школы : гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 / Н. Константинов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 247 с.

31. Корнетов Г. Б. От первобытного воспитания к гуманистическому образованию : учеб. пособие для студ. / Г. Б. Корнетов. – М. : УРАО, 2003. – 211 с.

32. Корф Н. А. Русская начальная школа: рук. для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб. : Тип. М. А. Хана, 1879. – 283 с.

33. Латышина Д. И. История педагогики : воспитание и образование в России (X – нач. XX в.) : учеб. пособие / Д. И. Латышина. – М. : ФОРУМ, 1998. – 584 с.

34. Латышина Д. И. История педагогики : история образования и педагогической мысли : учеб. пособие / Д. И. Латышина. – М. : Гардарики, 2002. – 603 с.

35. Левассер Э. Народное образование в цивилизованных странах / за ред. Г. Фальбока и В. Чарнолуского. – СПб., 1899. – 263 с.

36. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Левківський. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 190 с.

37. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. / сост. Н. В. Чехов. – М. : Польза, 1912 – 224 с.

38. Народное образование в СССР / под ред. М. А. Прокофьева. – М. : Просвещение, 1967. – 364 с.

39. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (II половина XIX) / под ред. А. И. Пискунова. – М. : Педагогика, 1976. – 605 с.

40. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР XVIII – I половины XIX / под ред. М. Ф. Шабаевой. – М. : Педагогика, 1973. – 605 с.

41. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII века / под ред. Э. Днепрова. – М. : Педагогика, 1989. – 479 с.

42. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России : историко-педагогические очерки / Ф. Г. Паначин. – М. : Педагогика, 1974. – 215 с.

43. Пирогов Н. И. Собрание литературных статей Н. И. Пирогова / Н. И. Пирогов. – Одесса, 1858. – С. 39-47.

44. Пискунов А. И. История педагогики с XVII в. до середины XX в. : учебное пособие для педагогических университетов / под ред. академика РАО А. И. Пискунова. – М. : ТЦ «Сфера», 1997. – 304 с.

45. Попов В. А. История педагогики и образования : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / В. А. Попов; под ред. В. А. Сластенина. – 2-е изд., испр. – М. : Издательский центр «Академия», 2012. – 208 с.

46. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 875 с.

47. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века / В. З.Смирнов. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – 312 с.

48. Сперанский Н. Борьба за школу : из прошлого и настоящего на Западе и в России / Н. Сперанский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1910. – 238 с.

49. Толстой Л. Н. Педагогические сочинения / Толстой Л. Н. – М., 1914. – 544 с.

50. Фармаковский В. И. Начальная школа Министерства народного просвещения / В. И. Фармаковский. – СПб., 1900 – 89 с.

51. Филоненко Т. В. Развитие школьного образования в России в начале XX века / Т. В. Филоненко // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 137-140.

52. Шмид Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмид. – СПб. : Тип. Балашова, 1878. – 684 с.

М. В. Кудла

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И ИСТОЧНИКОВЫЙ АСПЕКТ

Аннотация. Определены историография и источниковая база исследования проблемы развития начальной школы на территории украинских земель, находившихся в составе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. На основе проведенного анализа историографию проблемы хронологически разделено на дореволюционный, советский и современный периоды. Установлено, что источниковая база исследования включает законодательные акты, материалы официального делопроизводства, материалы общероссийской и местной статистики, публикации в периодической печати, монографическую литературу, материалы справочного характера и архивные источники. В статье исследованы процессы становления и развития начального образования с 1861 до 1917 года, дается общая характеристика народных школ, подчиненных разным ведомствам. Исследование показало взаимосвязь между повышением престижа образования и ростом количества школ. Автор пришел к выводу, что народные школы были основными начальными учебными заведениями во второй половине XIX - начале XX в.

Ключевые слова: народный учитель, земские, министерские, городские, церковноприходские школы, школы грамотности.

M. V. Kudla

THE RESEARCH DEVELOPMENT OF PRIMARY EDUCATION OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH – THE BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY: HISTORIOGRAPHY AND SOURCE-SIDE

The historiography of the problem and the source base research development of Primary Education in the Ukrainian lands that were part of the Russian Empire in the second half of the XIX-th – the beginning of the XX-th century is founded. In the article the processes of the development of primary education of Ukraine from 1861 till 1917 are under the author's consideration. The general characteristic of public schools is given, the role of the state, church, zemstvo and community in spreading literacy of Ukraine is described. The teaching process organization, the system of teacher training, financial and material providing, control over the public schools' work and the governmental law activity in education are researched. Based on the analysis of historiography problems chronologically divided into pre-revolutionary, soviet and modern periods. It was found that the source base study includes legislation, official office materials, materials and all-local statistics, materials, periodicals, monographic literature and informative materials and archival sources. The research showed the mutual connection between increasing prestige of education and rising quantity of schools. The main subjects in primary school were scripture, Russian writing, reading, arithmetic and church singing. Among teachers were representatives of clergy, peasants, soldiers and gentry; many of them were women. The author came to the conclusion, that public schools were the principal primary educational establishments of Ukraine in the second half of the XIX-th – the beginning of the XX-th century.

Keywords: "people's teacher", zemstvo's schools, ministerial schools, church-parish schools, city schools, elementary schools, schools of literacy.